

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 3, No. 59, Autumn 2023

 [10.22108/RPLL.2023.134094.2197](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.134094.2197)

(Research Paper)

Analysis of Hafez's Thousand Poems: Pragmatics and Semantics of the Word "it" in Hafez's Poetry

Reza Rouhani*

Abstract

Hafez Shirazi is one of the most famous poets of the Persian language. Despite the many available worthy studies, still, some secrets, causes, and factors of this famous and popular poet have not been discovered and explained. In this study, one of the creative linguistic and semantic subtleties of Hafez's poetry is assessed through a descriptive-analytical method, and its dimensions and unsaid aspects are discovered and represented. It seeks to interpret the word "an" in Hafez's poetry and assess the intentions of the poet for the use of "it" with the two approaches of formalism and interpretation. While referring to the uses of "it" in grammar (pronoun and adjective), the focus is on the idiomatic and mystical concepts of "it" in the mystic language, especially Hafez's sonnets. The marked word "it" in Hafez's poetry can have different artistic and aesthetic meanings and functions that have not been studied before. One of the main results of this study is that the word "it" is used for different purposes in Hafez's poetry, and its meaning has been developed with the art of ambiguity and equivocation. In this way, the brevity and coherence of the poem increased, next to making the meanings honored and magnified.

Introduction

One of Hafez's rare and small artistic creations in the field of individual style is the highlighting of the pronoun "it". In this context, he has introduced significant artistic and meaning-creation aspects. This issue has gained momentum in literary discussions, and whenever scholars talk about an indescribable and ambiguous phenomenon or subject, they talk about Hafez's "it". In this study, some of the unspoken artistic-rhetorical dimensions of the word "it" as a pronoun, an adjective, or a noun in all sonnets of Hafez are categorized and analyzed.

Methods and Materials

Despite the good efforts of some authors, few, if any, have run independent and complete studies regarding diverse artistic uses of the pronoun "an" in Hafez's poetry, without considering some semantic and aesthetic aspects of this word. In this study "it" is assessed in all of Hafez's sonnets and all the meanings and purposes of its use by Hafez are determined. The research method in this study is descriptive-analytical. In this study, the subjects are the Ghani-Qazvini version and in some cases the corrected version of Khanlari.

* Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran
(Corresponding Author Email: r.ruhani@kashanu.ac.ir)

Findings

The findings indicate that "it" is one of the common and old words with high frequency in mystical poetry, and in Hafez's poetry in particular, more implicit meanings have been given to it with a kind of defamiliarization. As a "sign", this word has implicit meanings, (i.e., figurative, ironic, and ambiguous). In some of his poems, Hafez has beautiful references to the artistic-rhetorical uses and functions of "it". Hafez used "it" as a tool and means of expressing unspeakable and often romantic situations and states. He gave "it" a special character in different verses. Hafez, by consciously choosing the word "it" (considering the brevity and ambiguity of the word), made the audience hesitate in trying to discover its possible and multifaceted references by reflecting on the meaning of "it". This, in addition to defamiliarization and highlighting, has made the message personalized.

Discussion and Conclusions

The conclusions of this study are briefed as:

- Assessing ancient poetry and especially the elements of Hafez's special art and style, with new methods and approaches of literary criticism (like discourse analysis and semiotics) next to ancient rhetorical issues requires more extensive discussion
- Some unimportant and underused elements and words in the aesthetics of Hafez's poetry are of great importance and accuracy which can pave the way for new readings and the creation of multiple and new meanings in his poetry
- It is necessary to make a distinction between the usage and types of roles of the word "it" in Persian grammar and its roles in mysticism grammar, especially mystical poetry
- Compared to the poets before him, Hafez used the word "it" for more rhetorical, semantic, and mystical purposes and stances, by applying all kinds of literary tricks (especially ambiguity, brevity, and coherence). He has distinguished and highlighted this word in his poetry style and expanded and multiplied its explicit and implicit meanings

Keywords: Hafez's Poetry, the Pronoun and Adjective "it", "it" in Mystical Language, the Semantics of "it", the Pragmatics of "it"

References

- Aghagolzadeh, F. (2013). *Descriptive culture of discourse analysis and pragmatics*. Tehran: Elmi Publication [in Persian].
- Bameshki, S. (2009). Investigation of factors creating ambiguity in Shams' Maqalat with emphasis on the issue of grammatical coherence. *Journal of Mystical Studies*, 5(10), 45-86 [in Persian].
- Barqae Modares, S. M. B. (2017). *Translation of Jonathan Hope's applied stylistics*. Tehran: Elmi va Farhangi Publication [in Persian].
- Dahrami, M. (2014). Aesthetic functions of pronouns in Shamlou's poetry. *Quarterly Journal of Literary Aesthetics*, 5(22), 119-134 [in Persian].
- Dehkhoda, A. A. (n.d). *Dictionary*. Retrieved from: <https://abadis.ir/dehkhoda/> [in Persian].
- Fatouhi, M. (2012). *Stylistics*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Forouzanfar, B. (Ed.) (1999). *Shams generalities*. Tehran: Amirkabir Publication [in Persian].
- Goharin, S. S. (1997). *Explanation of the terms of Sufism*. Tehran: Zovvar Publication [in Persian].
- Goli, A., & Rafiei Moghadam, H. (2019). Graphic structures and referrals in the ghazals of Hafez. *Journal of Poetry Research (Boostan Adab)*, 11(1), 83-104. Doi: 10.22099/jba.2018.28558.2935 [in Persian].
- Hamidian, S. (2016). *Sharh-e shogh*. Tehran: Ghatreh Publication [in Persian].
- Mahmoudi Bakhtiari, B., & Sojoudi, F. (2008). Translation of Roman Yakobsen's dominant face. In: *Constructivism, post-structivism and literary studies (a collection of essays)*. Tehran: The Artistic Sect of the Islamic Republic [in Persian].
- Majd, O., & Al-Ahmad, S. (2015). An analysis of the definitions and functions of the pronoun in the Persian language. *Stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar Adab)*, 9(32), 263-280. Doi: 10.22034/bahareadab.2016.0 [in Persian].

- Monshizadeh, M., & Ishani, T. (2016). *Translation of Michael Halliday and Ruqaiya Hasan's language, context and text: Aspects of language in a social-semiotic perspective*. Tehran: Elmi Publication [in Persian].
- Musharraf, M. (2015). *Translation of Roger Fowler's style and language in literary criticism*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Namvar Mutlaq, B. (2013). *An introduction to the intertextuality of theories and applications*. Tehran: Sokhan Publication [in Persian].
- Parsa, M. (2008). *Translation of Daniel Chandler's basics of semiotics*. Tehran: Surah Mehr Publication [in Persian].
- Qazvini, M., & Ghani, Gh. (Eds.) (1990). *Hafez Shirazi's divan*. Tehran: Zovvar Publication [in Persian].
- Rastgoo, S. M. (2000). *Ambiguity in Persian poetry*. Tehran: Soroush Publication [in Persian].
- Safavi, K. (2016). *A descriptive dictionary of literary studies*. First Edition. Tehran: Elmi Publication [in Persian].
- Sayyadkooh, A. (2016). Aesthetics of Hafez's poetry: Artistic application of two demonstrative pronouns of "this" and "that". *Journal of Practical Rhetoric and Rhetorical Criticism*, 1(1), 41-58 [in Persian].
- Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2005). *Sanai's in the climate of illumination*. Tehran: Agah Publication [in Persian].
- Shamisa, S. (2007). *Ma'ani*. Tehran: Mitra Publication [in Persian].
- Yarmohammadi, L. (2014). *Popular and critical discourse studies*. Tehran: Hermes Publication [in Persian].

متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۲، ص ۵۲-۳۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۲۷

[10.22108/RPLL.2023.134094.2197](https://doi.org/10.22108/RPLL.2023.134094.2197)

(مقاله پژوهشی)

حرفی از هزار «آن» شعر حافظ

(کاربردشناسی و معنی‌شناسی واژه «آن» در شعر حافظ)

رضا روحانی*

چکیده

بی‌گمان حافظ شیرازی از بلندآوازه‌ترین شاعران زبان فارسی است؛ اما هنوز همه راز و رمزها و علل و عوامل این شهرت و مقبولیت، با وجود پژوهش‌های شایسته و فراوان، کشف و بیان نشده است و همچنان پژوهشگران حوزه‌های مختلف ادبیات و عرفان، به‌ویژه با روش‌ها و رویکردهای جدید نقد ادبی و سبک‌شناسی در این راه می‌کوشند. در این مقاله، با شیوه‌ای توصیفی - تحلیلی یکی از خلاقیت‌ها و ظرایف زبانی و معنایی شعر حافظ بررسی می‌شود و ابعاد و نکته‌های ناگفته‌ای از آن کشف و بازنمایی خواهد شد. نگارنده در این پژوهش می‌کوشد تعبیر و اصطلاح «آن» را در شعر حافظ کاربردشناسی و منظورشناسی کند و با دو رویکرد صورتگرایی و تأویلی، رفتارها، خلاقیت‌ها و مقاصد شاعر را از کاربرد «آن» بررسی کند. نگارنده ضمن اشاره به کاربردهای «آن» در دستور زبان (ضمیر و صفت اشاره)، بیشتر به مفاهیم اصطلاحی و عرفانی «آن» در زبان عارفان و به‌ویژه غزلیات حافظ توجه دارد و به‌طور خلاصه و در حد توان تبیین می‌کند که چگونه واژه نشان‌دار «آن» در شعر حافظ می‌تواند معانی و کارکردهای مختلف هنری و زیباشناختی‌ای داشته باشد که پیشتر بیان نشده است. از نتایج عمده این پژوهش آن است که واژه «آن» در شعر حافظ به اغراض مختلفی به کار رفته و با هنر ابهام و ابهام، توسع معنایی یافته است؛ درواقع از این راه، ایجاز و انسجام شعر افزایش یافته و به تفخیم و تعظیم معانی کمک شده است.

واژه‌های کلیدی

شعر حافظ؛ ضمیر و صفت اشاره «آن»؛ «آن» در زبان عرفانی؛ معنی‌شناسی «آن»؛ کاربردشناسی «آن»

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

r.ruhani@kashanu.ac.ir

۱- مقدمه

شعر فارسی و به‌طور کلی شعر و بیان هنری، به دلیل شگردها و ابداعاتی که صاحب اثر هنری از آنها استفاده می‌کند و یا برخی از آنها را در اثر خود خلق و به نمایش می‌گذارد، جلوه‌ها و جذابیت‌هایی دارد که آن را از زبان و بیان عادی و علمی و غیرهنری ممتاز و متمایز می‌کند. تلاش اصلی صورت‌گرایان روس و پیروانشان در دوره‌های مختلف، کشف و استخراج این نوع خلاقیت‌هاست که در کشور ما به‌طور معمول با عنوان‌هایی مثل آشنایی‌زدایی، برجسته‌سازی، هنجارگریزی و مانند آن شناخته می‌شود و غالباً دلالت‌های زبانی یا فرازبانی آن در ضمن مباحث و علمی مثل نقد ادبی، سبک‌شناسی و زیبایی‌شناسی توجه صاحب‌نظران را برمی‌انگیزد.

در این میان، اشعار زیبای حافظ شیرازی، شاعر و هنرمند برجسته و برگزیده قرن هشتم، یکی از مصداق‌های بارز این نوع خلاقیت‌های هنری است. وجود پژوهش‌های بسیار سبکی و بلاغی در شعر و هنر و بیان او، از شواهد این ادعاست.

به نظر ما، یکی از خلاقیت‌های ظریف هنری و کم‌نظیر و به‌ظاهر کوچک حافظ در حوزه سبک فردی، برجسته‌سازی ضمیر و اصطلاح «آن» است. او در این زمینه هنرنمایی و معنی‌آفرینی‌های تأمل‌برانگیزی داشته است؛ چنانکه این امر «امروزه آنقدر معرفی شده که در مباحث ادبی هرگاه از پدیده یا موضوع وصف‌ناپذیر و ابهام‌آمیزی بخواهند سخن بگویند از "آن" حافظ کمک می‌گیرند» (صیادکوه، ۱۳۹۵: ۵۵). باری در مقاله حاضر قصد بر آن است که برخی از ابعاد ناگفته هنری - بلاغی درباره این هنر زیبای حافظ، در همه غزلیات و فقط درباره واژه «آن» در نقش ضمیر یا صفت و یا اسم و اصطلاح دسته‌بندی و تحلیل شود. به‌علت مجال کم نوشتار، به‌عمد به ترکیبات و شواهد دیگر مربوط به آن (مثل همان، چنان، بدان) پرداخته نمی‌شود.

۱-۱ پیشینه و تازگی پژوهش

درباره این موضوع، غیر از توضیحات شارحان دیوان، به‌ویژه حمیدیان و خرمشاهی (ذیل برخی ابیات مربوط)، تنها یک مقاله مفید و هم‌راستا با نام «کارکردهای بلاغی - هنری ضمیر اشاره این و آن در شعر حافظ» وجود دارد که نویسنده (صیادکوه، ۱۳۹۵) به‌درستی و زیبایی، برخی از ابعاد این هنر ویژه و نشان‌دار حافظ را برجسته و بازنمایی کرده است؛ اما سه موضوع باعث شده است که نگارنده، مقاله حاضر را بنگارد و حرفی از هزار «آن» شعر او را در عبارت آرد؛ اول آنکه برخی از ابعاد معناشناسانه و زیباشناختی این هنر در آن مقاله بررسی نشده است؛ دوم آنکه بررسی نویسنده محترم فقط محدود به اشعار حافظ در کتاب *حافظ‌نامه* بوده است و همه اشعار حافظ را بررسی نکرده‌اند؛ سوم آنکه نویسنده چون به دو ضمیر این و آن و احياناً تقابل و کارکردهای هنری آن دو پرداخته، مجال زیادی برای بیان هنرنمایی حافظ درباره «آن»‌های شعر در معانی و اغراض دیگر نیافته است.^۱ غیر از این، مقاله «کارکردهای زیباشناختی ضمیر در شعر شاملو» (دهرامی، ۱۳۹۳) از مقالات هم‌زمینه در این موضوع است که زیباشناسی ضمیر را به‌طور کلی و در شعر یکی از شاعران معاصر در دو حوزه بافت خرد (از طریق ترکیب‌سازی و تلفیق ضمائر و... و نقش ضمیر در ایجاد تصویر و موسیقی و ایجاز) و بافت گفتمان (ضمیر و توسع معنایی، ایجاد تعلیق، انسجام زبانی متن) بررسی کرده و کارکردهای هنری آن را نشان داده است.

بنابراین در حوزه کاربرهای متنوع هنری بلاغی ضمیر «آن» در شعر حافظ، طبق بررسی‌های نویسنده، تحقیق مستقل و کاملی انجام نشده است.

روش پژوهش در این مقاله توصیفی - تحلیلی است که به قصد کشف، معرفی و بررسی بهتر و بیشتر خلاقیت‌ها و کاربردهای هنری و بلاغی، و برجسته‌سازی‌های زبانی و معنایی حافظ انجام یافته و غالباً با نظر به دو شیوه نقد ادبی، با رویکرد صورتگرایی و هرمنوتیکی (مؤلف‌محور و مخاطب‌محور) به نگارش درآمده است. نسخه حافظ مد نظر نگارنده در این پژوهش، غالباً نسخه غنی - قزوینی بوده و گاهی نیز به نسخه خانلری توجه شده است.

۲- «آن» و کاربردها و کارکردهای آن

۲-۱ تعبیر «آن» برای نشانه و کاربردهای ارجاعی و غیرارجاعی آن

حافظ یکی از سرآمدان شعر و غزل فارسی است. او ابداعات زیادی در زبان شعری خود دارد که سبک او را منحصر به فرد، برجسته و از این رو تأمل‌برانگیز کرده است. او با آشنایی‌زدایی و برجسته‌سازی از راه تغریب مفاهیم عادی و یا تعمیق معانی، از مفاهیم کهن، تفاسیر تازه و متفاوتی ارائه می‌کند و مخاطبان خاص یا عام خود را به تأملات و معنی‌یابی‌های تازه فرامی‌خواند. این امر نه تنها از نظر دلالت‌شناسی، از نظر بافت‌شناسی بررسی‌پذیر است؛ اما مجال اندک مقاله به نگارنده اجازه ورود به این مباحث را نمی‌دهد (در این باره: رک. صفوی، ۱۳۹۵: ۱۲۳-۱۲۰ و ۲۴۵).

خوشبختانه درباره انواع هنرآفرینی‌های صوری و معنایی شعر حافظ، پژوهش‌های درخوری انجام گرفته است؛ اما درباره برخی هنرهای خاص زبانی و بلاغی او هنوز ناگفته‌هایی وجود دارد که انجام پژوهش‌های جدید را ضروری می‌کند.

مطابق نظر صورتگرایان «شعر را می‌توان پیامی کلامی دانست که نقش زیبایی‌آفرینی آن، وجه غالبش را تشکیل می‌دهد» (یاکوبسن، ۱۳۸۰: ۱۱۰). به باور یاکوبسن، پیام به‌شکلی برجسته تولید می‌شود و توجه‌گیرنده را به خود پیام جلب می‌کند (صفوی، ۱۳۹۵: ۵۵۶). در برخی پیام‌ها (مثل برخی ابیات حافظ) می‌توان چند نقش مختلف را کشف و بررسی کرد؛ همانند نقشی فرازبانی برای واژه «آن» که طبق بررسی ما در این مقاله، حافظ آن را نشاندار کرده است. (درباره نشاندار، رک. چندلر، ۱۳۸۷: ۱۶۸).

کار یک منتقد نیز توجه و بررسی آگاهانه زبان به‌کاررفته در متن‌های ادبی و الگوهای موجود در آن است (رک. فاولر، ۱۳۹۵: ۱۴). یک زبان‌شناس یا سبک‌شناس همانند یک منتقد یا تحلیلگر، فقط جنبه‌هایی از متن را انتخاب و برجسته می‌کند که آن را برای قصد خاص مناسب بداند؛ از این رو، توصیفات فردی او گزینشی است نه فراگیر. هنرمند با آشنایی‌زدایی تجربه، موجب تازگی و تأمل‌برانگیزی انتقادی است که در هنرهای زبانی دیده می‌شود (همان، ۱۳۹۵: ۱۸ و ۲۷). «مبنای زبان‌شناختی اصل آشنایی‌زدایی را فرمالیست برجسته روسی توماشفسکی به‌خوبی بیان کرده است: از امر کهنه و عادی‌شده باید طوری سخن گفت که گویی جدید و نامعمول است از امور عادی باید طوری حرف زد که گویی غیرعادی اند» (همان، ۱۳۹۵: ۸۷) و منتقد یا خواننده آرمانی اثر هنری این نوع هنر او را می‌تواند کشف و معرفی کند.

به گمان نویسنده، یکی از هنرهای سبکی حافظ نیز که به سبک فردی او مربوط می‌شود، تشخیص ویژه‌ای است که برای برخی واژگان اعتبار کرده و به آنها معنا و زیبایی تازه‌ای بخشیده است. واژه (ضمیر، صفت) «آن» در شعر حافظ از واژه‌های عادی و کهنه زبان بوده که در شعر عرفانی به‌طور عام، و در شعر این شاعر به‌طور خاص به آن توجه شده و با نوعی آشنایی زدایی، معانی ضمنی بیشتری بدان بخشیده شده است. به عبارت دیگر، این واژه (آن) به سبب تکرار با بسامد بالا و تنوع و تعدد معانی در شعر حافظ نشاندار شده و مانند یک «نشانه»، معانی ضمنی، یعنی مجازی یا کنایی و ایهامی یافته است؛^۲ از این رو، هم از نظر معنی‌شناسی و هم کاربردشناسی^۳ قابلیت دارد که بادقت به‌طور مجزا بررسی شود؛ همچنین این قابلیت را دارد که با روش‌های علم نشانه‌شناسی^۴ - که از مجموعه مباحث علم تحلیل گفتمان است - نیز این موضوع را جداگانه مطالعه کرد؛ این نوع نگاه به مطالعه معنا به این امر می‌پردازد که «چگونه شنونده برای دستیابی به تفسیر و تعبیری مناسب از معنای مورد نظر گوینده، از گفته‌های وی استنتاج می‌کند. این نوع بررسی معنا، به چگونگی تشخیص انبوهی از ناگفته‌ها از لابه‌لای گفته‌ها می‌پردازد» (آفاگل‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۳۱ به نقل از یول).

پژوهش حاضر تحت عنوان «نقد بلاغی»^۵ یا بلاغت‌شناسی نیز قرار می‌گیرد که خود ذیل بحث کاربردشناسی^۶ (ادبی) بررسی پذیر است؛ زیرا به کاربردهای بلاغی - هنری یک واژه (آن) در شعر حافظ پرداخته است.

ضمیر «آن» در زبان فارسی غالباً برای ارجاع و اشاره به دور (یا در مقاصد غیرارجاعی) به کار می‌رود؛ اما این ضمیر، مانند برخی ضمائر دیگر (مثل «این») در بیان هنری و حتی عرفی، کارکردها و کاربردهای دیگری نیز پیدا می‌کند که در ضمن تحلیل‌های زبانی، ادبی و عرفانی درخور کشف، معرفی و بررسی‌های مختلف است.

طبق تعبیّرات و تعریف‌های موجود، «ضمیر» غالباً برای ارجاع کاربرد دارد. «اگر چیزی پیش از این ذکر شده باشد براساس اصل اقتصاد زبانی می‌تواند با یک عبارت اسمی کوتاه مثلاً ضمیر بیان شود» (هوپ، ۱۳۹۷: ۱۸۳).

از نظر برخی نظریه‌پردازان، ارجاع نیز در گفتمان‌شناسی و معنی‌شناسی (همانند حذف و...) یکی از عوامل عمده در انسجام متن است. «ارجاع، عنصری است که با اشاره به عنصر دیگر قابل تفسیر است و معنای آن از طریق کشف مرجع آن مشخص می‌شود. ارجاع دارای دو گونه درون‌متنی و برون‌متنی است. ارجاع برون‌متنی صورتی از بافت وابسته است؛ زیرا بدون بافت برون‌زبانی نمی‌توان آن را تفسیر کرد» (رک. بامشکی، ۱۳۸۸: ۶۰). ارجاع در گفتمان «معمولاً توسط سه مقوله از تعبیّرات اسمی صورت می‌گیرد: ۱. اسامی خاص؛ ۲. عبارات اسمی؛ ۳. ضمائر» (همان: ۹-۱۰). یارمحمدی ضمائر را چون «به‌طور غیرمستقیم و از طریق میانجی به مصداق خود اشارت دارند» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۱۱) دارای صراحت کمتری از اسم می‌داند (همان) و معتقد است: «تعیین میزان صراحت گفتمان‌گونه‌ها می‌تواند یکی از ابزار بسیار مهم سبک‌شناسی به شمار آید» (همان، ۱۳۹۳: ۱۶).

ترغیب، توجه‌دادن و ارجاع مخاطب می‌تواند به مقاصد مختلفی باشد؛ مثل ترغیب به کوشش در یافتن معنی مهم و متعدد و باطنی، و کنجکاوی و اشتیاق و ارشاد به معانی و عواطف مختلف دیگر؛ در این بیت حافظ:

سخن عشق نه آن است که آید به زبان ساقیا می‌ده و کوتاه کن این گفت و شنفت

مخاطب کنجکاو و یا ترغیب می‌شود که بداند سخن عشق اگر آن نیست که به زبان درآید، پس چیست و اینکه چرا باید گفت‌وشنید را کوتاه کرد.

۲-۲ تعریف و تعبیر «آن» در جایگاه ضمیر اشاره و اصطلاحی در زبان عرفانی

درباره «آن» از دو دیدگاه می‌توان وارد بحث و یا تعریف شد؛ یکی از دیدگاه ساختمان ظاهری و نقش ارجاعی و دستوری آن و دوم، همانند یک اسم و اصطلاح عرفانی در دستور زبانی عارفان که ضمناً و یا به ایهام می‌تواند نقش و کارکرد ارجاعی و اشاره‌ای هم داشته باشد.

برای تعریف «آن» در جایگاه ضمیر در دستور زبان فارسی منابعی وجود دارد که ما را از ورود مجدد یا مفصل بدان بحث‌ها بی‌نیاز می‌کند^۷ با این حال، به‌طور خلاصه بگوییم که غالباً «آن» ضمیر اشاره‌ای معرفی می‌شود که گاه مرجع ضمیرش ذکر می‌شود و گاه نیز به قرینه یا بی‌قرینه‌ای مشخص، حذف می‌شود و مرجع مشخصی ندارد (رک. مجد و احمد، ۱۳۹۵: ۲۷۸).^۸

درباره تاریخچه کاربرد «آن» در جایگاه یک اصطلاح در زبان عارفان نیز تعریف‌های دهخدا و برخی محققان مثل فروزانفر و حمیدیان نشان می‌دهد که «آن» همانند یک اصطلاح در زبان عارفان و غیرعارفان متداول بوده و ظاهراً اولین بار نیز سنایی آن را به ساحات شعر عرفانی وارد کرده است. دهخدا «آن» را در جایگاه اسم چنین تعریف می‌کند:

«چگونگی و کیفیت خاص در حسن و زیبایی و جز آنکه عبارت از آن نتوان کرد و تنها به ذوق توان دریافت. همانکه شاعر گوید: لطیفه‌ایست نهانی که حسن از آن خیزد/ که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست (حافظ) - آنچه گویند صوفیانش آن/ تویی آن آن، علیک عین الله. سنایی - آن گویم و آن چو صوفیان/ نی نی که تو پادشاه آئی. سنایی - آنچه آن را صوفیان گویند آن/ از جمال خواهرم جویند آن. عطار - آنچه او را صوفی آن گوید بنام/ ختم شد آن بر محمد والسلام. عطار.»^۹

فروزانفر نیز در فرهنگ نوادر دیوان شمس (از جلد هفتم دیوان شمس) «آن» را چنین تعریف می‌کند: «آن، حالت و کیفیتی که ناگفتنی ولی دریافتنیست؛ زیبایی از آن جهت که صفت نتوان کرد؛ لیکن به ذوق درتوان یافت (و این در اصل از مصطلحات صوفیان بوده و سپس تداول عام یافته است)» (فروزانفر، ۱۳۷۸، ج ۷: ۱۸۵). او دست‌کم چهارده بیت برای شاهد مثال نقل می‌کند.

حمیدیان در کتاب شرح شوق، ضمن بیان شواهدی، تفاوت و برتری دیدگاه حافظ بر سلمان، در کاربرد آن در جمال‌شناسی معشوق را تحلیل می‌کند (حمیدیان، ۱۳۹۶، ج ۳: ۱۸۸۲-۱۸۸۱). او در تعریف «آن» می‌نویسد:

«آن: ضمیر اشاره در پارسی است برای نشان‌دادن کیفیتی در زیبارخان که قابل تقریر و بیان و تعریف نیست؛ چیزی که بیننده بهره‌ور از ذوق و شعور و شهود زیبایی، تنها می‌تواند آن را حس کند و سامان توصیف آن با منطبق متعارف وجود ندارد. این ساحت خاص از حسن و جمال، چیزیست زاده و افزوده صوفیه و نگرش ویژه آنان به زیبایی...» (همان، ج ۲: ۱۸۸۲).

توجه و توضیح ویژه حمیدیان در بیان نسبت حسن و ملاحه و ارتباطش با «آن» (ذیل شرح غزل با مطلع:

حسنت به اتفاق ملاحظت جهان گرفت... خواندنی و درست می‌نماید؛^۱ همچنین این اشاره نویسنده نیز تأمل‌برانگیز است: «به گمانم بیراه نباشد که از واژه "آن" عربی به معنای لحظه و حال نیز بهره گیریم تا شاید بتوانیم آن افسون و جذبه موجود در "آن" را در ظرف یک لحظه یا زمان و جاودانی جای دهیم، همان چیزی که صوفیه خود نیز آن را "حال" یا "حالت" می‌خوانند، یعنی یک آن یا لحظه شهود زیبایی» (همان: ۱۸۸۳) که در این صورت و با این تعریف و برداشتی که عارفان از «آن» دارند، در این شواهد تعبیر ضمیر اشاره برای "آن"، تعبیر درست و کاملی به نظر نمی‌آید و تعبیر اسم یا اصطلاح درست‌تر می‌نماید.

۳- کاربردها و کارکردهای هنری - بلاغی «آن» در شعر حافظ

۳-۱ تعریف و تعبیر «آن» در شعر حافظ

از شعر حافظ نیز تعاریفی می‌توان استخراج و بررسی و تبیین کرد که جزو تعریف‌های معناساختی و منظورشناختی «آن» به شمار می‌رود. حافظ «آن» را «لطیفه‌ای نهانی» معرفی می‌کند که فهم و شناخت «آن» به آسانی شناختنی و ممکن نیست؛ زیرا در ارتباط و شرح و توصیف حسن و زیبایی یا احوال معشوق است:

شاهد آن نیست که مویی و میانی دارد بنده طلعت آن باش که «آنی» دارد
شیوه حور و پری گرچه لطیف است ولی خوبی آن است و لطافت که فلانی دارد
(حافظ، ۱۳۶۹: ۸۵)

زیرا حسن معشوق فقط بسته زیبایی‌های صوری و صورتی نیست که مربوط و منحصر در صورت و چهره باشد:

جمال شخص نه چشم است و زلف و عارض و خال

هزار نکته در این کار و بار دل‌داری‌ست
(همان: ۴۶)

نیز:

لطیفه‌ای‌ست نهانی که عشق از او [آن: خانلری] خیزد

که نام آن نه لب لعل و خط زنگاری‌ست
(همان)

عشق «لطیفه‌ای نهانی» است که دشوارفهم است؛ زیرا در «آن»ی ریشه دارد که منحصر یا بازبسته زیور نیست؛ پس به علت دشواری بیان از تعبیر «آن» - هرچند در لفافه ایهام - استفاده می‌کند که بیان رمزی و نمادین از حالت و وصفی دریافتنی، اما ناگفتنی (یدرک و لایوصف) است که مافوق دید و ادراک آدمیان معمولی است؛ وصفی که حتی صاحب‌نظران نیز در «آن» آینه (و آینه آن) - در معنای ایهامی - حیران‌اند:

وصل [وصف: خانلری] خورشید به شب‌پره اعمی نرسد

که در آن آینه صاحب‌نظران حیران‌اند

همچنان‌که حال هجران معشوق، همانند اصطلاح «آن»، حکایت همان حالتی است که بسیار مشروح و مفصل

است و در نتیجه، بیانش بسیار دشوار و وقت‌گیر است:

حکایت شب هجران نه آن حکایت حالی ست
که شمه‌ای ز بیانش به صد رساله برآید
(همان: ۱۵۸) (اشاره)

و صد هزار فکر عمیق نیز به کنه و عمق «آن» و معرفی حلاوتش نمی‌رسد:

حلاوتی که تو را در چه زنخدان است
به کنه «آن» نرسد صد هزار فکر عمیق
(همان: ۲۰۳) (اشاره و ایهام)

پس علت ناگفتنی بودن این امر، دراصل به عشق و احوالات معشوق برمی‌گردد؛ طبق تعبیر حافظ، سخن از عشق اولاً در زبان نمی‌آید:

سخن عشق نه آن است که آید به زبان
ساقیا می‌ده و کوتاه کن این گفت‌وشنفت
(همان: ۵۸)

دوم اینکه، جمال «آن حسن روزافزون» معشوق، زیبایی مستمر و رو به تزاید او، به عاشق ناظر خود امان و اجازه، یا امکانی نمی‌دهد که حق و حد زیبایی او را در بیان آورد و یا حتی به صد کتاب و رساله در شرح آورد:
ای مه صاحب‌قران از بنده حافظ یاد کن
تا دعای دولت آن حسن روزافزون کنم
(همان: ۲۴۰)

من از آن حسن روزافزون که یوسف داشت دانستم
که عشق از پرده عصمت برون آرد زلیخا را
(همان: ۳)

سوم اینکه، آن کس که اهل اشارت باشد، خود این اشارت را درمی‌یابد و نیازی به بازگفتنش پیش نمی‌آید:
آن کس است اهل بشارت که اشارت داند
نکته‌ها هست بسی محرم اسرار کجاست
(همان: ۱۵)

چهارم آنکه، بیشترین کاری که درباره «آن» (آنات، حالات، اوصاف دیرباب و متعدد معشوق) می‌توان بیان داشت، همانا نکته‌گویی از آن، در لفظ اندک و معنی بسیار است:

بیا و حال اهل درد بشنو
به لفظ اندک و معنی بسیار
(همان: ۱۶۶)

از این رو، حافظ خود را بارها «نکته‌دان» و «نکته‌گو» معرفی کرده است:

اول ز تحت و فوق وجودم خبر نبود
در مکتب غم تو چنین نکته‌دان شدم
(همان: ۲۱۹)

هر نکته‌ای که گفتم در وصف آن شمایل
هر کوشش‌نید گفتا لله در قائل
(همان: ۲۰۹)

زان یار دلنوازم شکری‌ست با شکایت
گر نکته‌دان عشقی بشنو تو این حکایت
(همان: ۶۵)

مگو دیگر که حافظ نکته‌دان است
که ما دیدیم و محکم جاهلی بود

(همان: ۱۴۷) ۱۱

۲-۳ اغراض و انگیزه‌های هنری - بلاغی حافظ در کاربرد «آن»

با توجه به بافت و ساخت پیام و عوامل و زمینه‌های سخن و رویکردهای مختلف زیبایی‌شناسی می‌توان برای کاربرد ضمیر یا صفت یا اسم و یا اصطلاح «آن» در شعر حافظ، اغراض و فواید متعددی را کشف، بررسی و بیان کرد. به گمان نویسنده، حافظ در اشعار خود مثل عارفان و شاعران دیگر و البته و بیشتر و هنری‌تر از آنان، از تعبیر «آن» بهره گرفته و آن را همانند یک ابزار بیان حالات و آنات و امور ناگفتنی و غالباً عاشقانه به کار برده است؛ از این رو، چون در ابیات مختلف تشخیص ویژه‌ای به «آن» بخشیده و در بسامد بالایی از «آن» استفاده کرده و «آن» را در اغراض یا منظوره‌های مختلف بلاغی - معنایی به کار برده است، می‌توان این واژه را یک عنصر خاص در سبک فردی و خلاق او به شمار آورد.

به تعبیر دیگر، حافظ با انتخاب آگاهانه واژه «آن» (با توجه به اجمال و ابهام موجود در آن)، باعث شده است که برای مخاطب درنگی ایجاد شود تا با تأمل و تدبر در معنی «آن»، در راه کشف اشارات و ارجاعات محتمل و چندپهلوی آن بکوشد و در حد امکان، به معانی مدنظر گوینده یا اشاره‌شده آن نزدیک شود. این کار، علاوه بر آشنایی‌زدایی و برجسته‌سازی، موجب شخصی‌سازی پیام نیز شده است؛ زیرا «واژه‌ها در سخن ادبی حامل تلقی‌ها و نگرش‌های شخصی‌اند و بار شخصی عاطفی و ایدئولوژیک را بر دوش دارند و سرشار از تلقی‌ها و احساسات فردند» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۷۵).

کارکردها و کاربردهای زبانی - ادبی «آن» در شعر حافظ، در جایگاه ضمیر و اسم و صفت، و یا در مرتبه اصطلاحی عرفانی (و یا اشاره‌ای ضمنی و ابهامی به آن اصطلاح) می‌تواند متعدد و مختلف باشد که در ادامه به چند کارکرد مهم این تعبیر در شعر حافظ اشاره می‌شود.

۱-۲-۳ ایجاد توسع معنایی از راه ابهام و ابهام هنری

«دانش معنی‌شناسی و نشانه‌شناسی، چندمعنایی و ابهام را مانع اجرای نقش اساسی زبان یعنی اطلاع‌رسانی و ایجاد ارتباط می‌دانند» (همان: ۷۲)؛ اما «ادبیات، گوهر ذاتی خویش را در چندبعدی‌کردن و پنهان‌سازی معنا و به تأخیر انداختن ادراک آن می‌گوید، حال آنکه ابهام سخن علمی را بی‌اعتبار می‌سازد؛ اما نوع هنری آن (چندمعنایی) موجب اعتلا و جاودانگی سخن ادبی می‌شود» (همان: ۷۲-۷۳)؛ از آنجا که ما در زبان ادبی با نقش‌های مختلفی مثل عاطفی، زیبایی‌آفرینی، تخیلی و حدیث نفس روبه‌رویم (رک. همان: ۷۰ و ۷۱)، صاحب اثر هنری می‌کوشد تا با برجسته‌سازی در زبان ادبی و ایجاد درنگ و اختلال در جریان خواندن خودکار متن (همان: ۷۴) توجه مخاطب را جلب کند و از این راه ضمن ایجاد تفاوت و تشخیص سبک، به توسعه معنا هم کمک رساند؛ یعنی کاربرد انتقادی و خلاق زبان می‌تواند ویژگی چندمعنایی کلام را احیا کند (فاولر، ۱۳۹۵: ۲۰۴). باز به تعبیر فاولر «روش نقد ادبی درگیرکردن بحث در جهت رسیدن به توافقی در تفسیر و قضاوت و ارزیابی است. توان ادبی ما را قادر می‌سازد که معنای استعاره‌ای، سمبلیک یا تمثیلی عبارات شعر را دریابیم و دلالت‌های

غیرمستقیم آن را دنبال کنیم. کسانی که آموزش ادبی یا تجربه خواندن زیاد دارند درک بالاتری از متن‌هایی که ادبی می‌نامیم به دست می‌آورند، و مطالبی در آن می‌یابند که هرگز به ذهن افرادی که فاقد این آموزش‌ها باشند خطور نمی‌کند» (همان: ۳۲۳).

ایجاد خودآگاه و عامدانه یا ناخودآگاه و غیرعامدانه ابهام در سخن ادبی نیز می‌تواند دلایل و انگیزه‌های بلاغی و غیربلاغی داشته باشد. ابهام‌آفرینی گاه به منظور معنی‌آفرینی‌های نو است. اختلاط و ترکیب معانی و عواطف که موجب ابهام است، گاه به منظور پنهان‌کاری و پوشیده‌گویی، بیان اجمالی و ایجاد مکث و حدس‌زدن معنی‌های تازه صورت می‌گیرد.

می‌دانیم که یکی از شگردهای اصلی بدیعی حافظ نیز استفاده از صنعت ابهام و انواع و اقسام آن است که به علت بسامد و تنوع زیاد جزو سبک فردی او در ساحت بلاغی به شمار آمده است.^{۱۲} حافظ از این هنر خود در استفاده از ضمیر یا اسم و اصطلاح «آن» هم بهره‌ها گرفته و از این راه، بارها به ایجاد ابهام (و ابهام) و درنهایت توسع و تعدد معانی اقدام کرده است؛ یعنی «آن» به‌ویژه وقتی جای نهادی نامعلوم در شعر حافظ قرار می‌گیرد،^{۱۳} دقیقاً مشخص نیست که منظور شاعر ضمیر اشاره است یا اصطلاح عرفانی و یا معانی و مقاصد دیگر و یا مجموعه‌ای از اینها؛ از این راه، معنای بیت و منظور گوینده چندانگانه می‌شود. شواهد و مصداق‌های این کاربرد فراوان است که به چند نمونه اشاره می‌شود:

شاهد آن نیست که مویی و میانی دارد	بنده طلعت «آن» باش که «آنی» دارد
شیوه حور و پری گر چه لطیف است ولی	خوبی آن است و لطافت که فلانی دارد

(حافظ، ۱۳۶۹: ۸۵)

حافظ در این دو بیت علاوه بر ایجاد چندمعنایی و ابهام تناسب و حتی جناس تام، به معرفی «شاهد» حقیقی و معنوی، به کمک واژه «آن» و معنای اشاری و کنایی (اصطلاحی) آن می‌پردازد. شاهد و معشوق زیبا آن شاهی نیست که فقط مو و میان زیبا داشته باشد؛ بلکه باید بنده و عاشق چهره (طلعت) کسی بود/ یا عاشق طلعت و چهره «آن» (آن شخص: ضمیر اشاره، یا آن به معنی اصطلاحی آن) باش که دارای «آن» (در دو معنای ارجاعی یا اصطلاح عرفانی) باشد. درواقع غرض از این دو جمله در بیت نخست (خبری و امری) بیشتر اغرا و تشویق و دعوت مخاطب است که ظاهربین نباشد و دنبال آن «آن» یعنی بواطن و حقایق اشاره‌شده و ضمنی آن برود؛ یعنی دنبال مجموعه‌ای از حسن و خوبی و لطافت باشد که فقط در معشوق مدنظر او جست‌وجوپذیر است که نامش باید مخفی باشد. در این نوع ابهام چندمعنایی، هرکدام از معانی گفته‌شده می‌تواند از جهاتی مقبول باشد؛ هرچند که برای خواننده عادی در فهم بیت اشکال و ابهام پیش آید که کدام معنی دربارهٔ بیت درست، یا مدنظر گوینده بوده است.^{۱۴}

نیز در بیت مشهور زیر:

اینکه می‌گویند «آن» خوشتر ز حسن	یار ما این دارد و «آن» نیز هم
---------------------------------	-------------------------------

(همان: ۲۵۰)

شاعر ضمن بیانی اشاری و ابهامی، بین معنای «آن» و «حسن» یار، ارتباط برقرار می‌کند و مخاطب آشنا (به

معانی ضمنی و ایهامی) نیز به هر دو معنای آن (ضمیر و اصطلاح) رهنمون می‌شود.

همچنین است ابیاتی که با توجه به قبول و مسلم بودن هنرهای موجود در شعر حافظ و دغدغه «شعر رندانه» و شیوه «خلاف‌آمد عادت» در شعر او برجسته و آشناداست؛ یا مفسر صورتگرا و یا اهل تأویل می‌تواند چنین خوانش یا تفسیر ایهامی و حتی احیاناً قرائتی ساختارشکن یا بدخوانشی را در نظر داشته باشد، مثل این شرح بی‌نهایت کز زلف [حسن: خانلری] یار گفتند

حرفی‌ست از هزاران کاندرا عبارت آمد

(همان: ۱۱۶)

در اینجا شاید مخاطب یا مفسر ایهام‌اندیش و باهوش شعر حافظ می‌تواند به اشاره، این شرح بی‌نهایت - از زیبایی زلف و ظاهر معشوق، یا حسن - را شرحی از هزار «آن» (موجود در) معشوق و ممدوح او بداند، یا حتی آن را به‌طور ضمنی به زیبایی شعر و شناختش از معشوق هم تفسیر و تعبیر کند.
یا:

شیدا از «آن» شدم که نگارم چو ماه نو ابرو نمود و جلوه‌گری کرد و رو بیست

(همان: ۲۲)

در این بیت، علاوه بر اشاره به علت شیدایی خود («آن» به معنای ضمیر اشاره)، شاید از معنی اصطلاحی «آن» نیز غافل نبوده است و یا خواننده خاص او اجازه چنین برداشتی، دست‌کم به‌صورت ایهام، را داشته باشد: علت شیدایی عاشق (حافظ) وجود آن «آن»ی است که در معشوق است.

به نظر می‌رسد که حافظ با استفاده از این شگرد، (از راه ایجاد عهد ذهنی با مخاطب، و توجه دادن به باطن امور و حواس و قوای ادراکی باطنی) مخاطب را به فهم و تفسیر بهتر از برخی معانی باطنی یا ناگفتنی فراخوانده و او را در التذاذ هنری و معرفتی خود شریک کرده و در این مسیر معنی‌یابی، به او مددی تازه رسانده است؛ البته حافظ گاه مستقیم و با صراحت بیشتر ضمیر یا اسم و اصطلاح «آن» مدنظر خود را شرح و تفسیر کرده است:

از بتان «آن» طلب از حسن‌شناسی ای دل کاین کسی گفت که در علم نظر بینا بود

(همان: ۱۳۸)

در این بیت، ارتباط «آن» را با موضوع حسن و حسن‌شناسی و علم نظر مرتبط کرده و مخاطب را اغرا و تشویق و ترغیب کرده است که برای زیباشناسی حقیقی و باطنی، آن‌شناس و آن‌طلب باشد. گاه نیز با نوعی ایهام و غالباً با ایهام تناسب، این معرفی را انجام داده است:

وصال او ز عمر جاودان به خداوند مرا «آن» ده که «آن» به

(همان: ۲۹۰)

(آن ده که آن به / طلب آن / آن وصال است / آن خیر است / آن از جاودانگی در دنیا بهتر است)

جان بی جمال جانان میل جهان ندارد هرکس که این ندارد حقا که «آن» ندارد

(همان: ۸۶)

(آن با / در جمال جانان است)

هر سر موی مرا با تو هزاران [هزار «آن»] کار است ما کجاییم و ملامت‌گر بی‌کار کجاست
(همان: ۱۵)

(هزاران: تعداد/ و با تغییر مکث یا تکیه، هزار آن: هزار لحظه)

بنابراین گاه خوانش یا قرائتِ مفسر ممکن است چنان مخاطب‌محور باشد که متهم به قرائتی ساختارشکن و به اصطلاح بدخوانش هم بشود؛ تفسیر یا خوانشی که احتمالاً در ذهن و نظر گوینده شعر نبوده است و یا قراین کمی برای قبولش وجود داشته باشد؛ اما با تغییر در لحن خوانش، یا مکث، یا تکیه و تأکید و... این معانی تازه، با قراین مدنظر، تداعی شود و غالباً ایهام (ایهام تناسب) خلق شود یا دست‌کم چنین اشاره‌ای از متن استنباط‌پذیر باشد. همچنین است:

گفتند خلایق که تویی یوسف ثانی چون نیک بدیدم به حقیقت به از «آنی»
معشوق من آن دارد؛ بنابراین از یوسف بهتر و زیباتر است؛ به‌ویژه با وجود قرینه از شعر سنایی که درباره آن داشتن یوسف است و چه بسا از ذهن نکته‌سنج و ایهام‌پسند حافظ نمی‌تواند به دور باشد:
از یوسف خوش‌تری که در حسن آن داری و یوسف آن ندارد
(سنایی، ۱۳۸۵: ۳۹)

همچنین است:

شیرین‌تر از «آنی» به شکرخنده که گویم ای خسرو خوبان که تو شیرین‌زمانی
(حافظ، ۱۳۶۹: ۳۳۷)

(معشوق از آتش بهتر است، دارنده جمال، از عوامل جمال‌آفرین، شیرین‌تر و بهتر است.)

عجب از لطف تو ای گل که نشستی با خار ظاهراً مصلحت وقت در «آن» می‌بینی
(همان: ۳۴۳)

(با بدخوانش: مصلحت وقت در دیدن آن است.)

یا رب کجاست محرم رازی که یک زمان دل شرح «آن» دهد که چه گفت و چه شنید
(همان: ۱۶۴)

(آن را که در گفت‌و شنود با معشوق است، فقط برای محرم راز می‌توان شرح داد.)

حجاب چهره جان می‌شود غبار تنم خوشا دمی که از «آن» چهره پرده برفکنم
(همان: ۲۳۵)

(بدون توجه به مصراع اول: از چهره آن، پرده‌برداری کنم؛ و با بدخوانش: زمان پرده‌افکنی از آن، زمان خوشی است.)

خوش آمد گل وز «آن» خوشتر نباشد که در دستت به‌جز ساغر نباشد
(همان: ۱۱۰)

(با بدخوانش و بدون توجه به مصراع دوم: گل از آن خوش‌تر و زیباتر نیست.)

در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود کاین شاهد بازاری و «آن» پرده‌نشین باشد

(همان: ۱۰۹)

(پرده‌نشینی و ابهام و اخفای معنای آن، بدون توجه به ارجاع و اشاره بیت)

گفتم دل رحیمت کی عزم صلح دارد گفتا مگوی با کس تا وقت «آن» درآید

(همان: ۱۵۷)

(ایهام ترجمه بین واژه وقت و آن)

حالی‌ا مصلحت وقت در «آن» می‌بینم که کشم رخت به میخانه و خوش بنشینم

(همان: ۲۴۴)

(ایهام ترجمه)

گنج زر گر نبود کنج قناعت باقی‌ست آن که «آن» داد به شاهان به گدایان این داد

(همان: ۷۷)

(با توجه به اینکه آن و این، برخلاف امروز کاربرد داشته است، شاهان، شاهان طریق و اولیا می‌توانند بود؛ و

گدایان، اینانی که به گنج زر رسیده‌اند، بدن توجه به مصراع اول و ارجاع و اشاره.)

ز خوف هجرم ایمن کن اگر امید «آن» داری که از چشم بداندیشان خدایت در امان دارد

(همان: ۸۲)

(امید و آرزوی آن داشتن)

زبان کلک تو حافظ چه شکر «آن» گوید که گفته سخت می‌برند دست‌به‌دست

(همان: ۱۹)

(ناتوانی از شکر آن و آن داشتن شعرش)

شکر «آن» را که تو در عشرتی ای مرغ چمن به اسیران قفس مژده گلزار بیار

(همان: ۱۶۹)

(دعوت به شکرکردن از آن)

ای گل به شکر «آن» که تویی پادشاه حسن با بلبلان بی‌دل شیدا مکن غرور

(همان: ۱۷۲)

(شکر به‌خاطر داشتن آن و بیان ارتباط آن با حسن)

شکر «آن» را که دگر بازرسیدی به بهار بیخ نیکی بنشان و ره تحقیق بجوی

(همان: ۳۴۴)

(لزوم شکر برای آن)

ازبهر بوسه‌ای ز لیش جان همی‌دهم اینم همی‌ستاند و «آنم» نمی‌دهد

(همان: ۱۵۵)

(طلب آن)

معشوق عیان می‌گذرد بر تو ولیکن اغیار همی‌بیند از «آن» بسته‌نقاب است
(همان: ۲۱)

(به‌خاطر حفظ «آن» نقاب‌دار و در پرده است / و مخفی و مبهم‌بودن حقیقت آن)
دل ضعیفم از «آن» می‌کشد به طرف چمن که جان ز مرگ به بیماری صبا ببرد
(همان: ۸۸)

(«آن» سبب میل دل من است.)
از «آن» رنگ رخم خون در دل افتاد و از «آن» گلشن به خارم مبتلا کرد
(همان: ۸۹)

(«آن» سبب رنگ رخ و ابتلایم شده است.)
می‌بینیم که حافظ با ایجاد بافت و زمینه‌های لازم هنری، به‌ویژه ابزار و انواع ابهام، مخاطب خود را (به‌ویژه مخاطب ابهام‌اندیش و ژرف‌کاو) هم به معانی و اشارات ضمنی بیت رهنمون شده و هم او را با انواع بازی‌های لفظی و ادبی (بازی نشانه‌ها) و ایجاد موسیقی تکرار، در لذت هنری خود شریک کرده است.
ابهام یا چندمعنایی «از یک سو با ایجاز و فشرده‌گویی پیوند دارد و از دیگر سو با جناس و هم‌نمایی و از سوم سو با ابهام و کژتابی و از چهارم سو با سمل و نمادپردازی و از پنجم سو با مطایبه و لطیف‌آوری» (راستگو، ۱۳۷۹: ۱۶) که در نمونه‌های قبل و نمونه‌های ذکر شده در ادامه دیده می‌شود.

۲-۲-۳ ایجاز، انسجام و تقویت زبان خاص عرفانی

می‌دانیم که علم و زبان عارفان به تعبیر اهل عرفان، زبان اشاره است. اشارت «با الفاظ اندک معانی بسیار بیان کردن است؛ و در اصطلاح، اشارت چیزی است که مخفی و پنهان باشد و به علت لطافت معنا به عبارت در نیاید» (گوهرین، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۴۷ به نقل از *مفاتیح‌العلوم و اللمع*). روزبهان نیز به نقل از رودباری می‌آورد: علمنا هذا اشارات و اذا صارت عبارة خفا (همان: ۲۴۹). به کارگیری اصطلاح «آن» نیز ابزاری می‌تواند بود که به خوبی زبان اشاره‌ای و مجمل عارفان را با لفظ اندک، اما معنای بسیار معرفی و بازنمایی کند. این زبان به معانی و مفاهیم خاصی ارجاع می‌دهد که فقط مخاطب خاص و اهل از آن باخبر است؛ مخاطب نااهل یا اصلاً چیزی در نمی‌یابد و یا به اندازه اهلیت خود و به اجمال ممکن است چیزی هر چند مبهم و ناگفتنی را درک کند و احياناً و احتمالاً با این ارجاع و اشاره، ترغیب یا دعوت شود که به سراغ آموزش آن برود و اهلیت و شایستگی‌های لازم ادراکی و هنری را کسب کند.

بنابراین، «آن» تعبیری است که هم در ساختمان یک‌هجابی خود ایجاز دارد و هم از دیدگاه ایجاد ایجاز در متن و هم اشاره یا ارجاع به معانی و مفاهیم متعدد تأمل‌برانگیز می‌نماید؛ به عبارت دیگر، «آن» علاوه بر لفظش که لفظی مختصر است، از نظر کارکرد اشاره‌ای و ارجاعی هم (چه در نقش ضمیر اشاره و چه در نقش اصطلاحی در زبان عرفانی)، کارکردی ایجازی دارد. گفتنی است ایجاز نیز دارای انواعی است و همچنانکه ایجاز منحل به انتقال پیام به مخاطب خلل وارد می‌کند و آسیب می‌رساند و موجب تعقید می‌شود، ایجاز غیرمنحل می‌تواند یک مزیت

باشد و در کنار ابهام و ایهام و هم‌نقش با آن دو، به زیبایی و توسعه معنایی متن کمک برساند.

ایجاز «یعنی با حداقل الفاظ حداکثر معنی را بیان کردن و به قول شمس قیس رازی، لفظ اندک بود و معنی بسیار» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۶۵). ایجاز را در علم معانی به دو نوع ایجاز قصر و ایجاز حذف تقسیم کرده‌اند؛ اما «شرط بلاغت آن است که صرفه‌جویی در لفظ به انتقال پیام خللی وارد نکند. در مورد آثار ادبی باید گفت که معمولاً صرفه‌جویی در الفاظ نه تنها به ارائه معنی ضرر نمی‌رساند، بلکه آن را رساتر و موثرتر می‌رساند» (همان: ۱۶۵). ایجاز هنری و ادبی که در ادبیات برای مخاطب اهل ادب در همه احوال پسندیده است (رک. همان: ۱۶۶)، همانی است که حافظ آن را «لفظ اندک و معنی بسیار» معرفی کرده است:

بیا و حال اهل درد بشنو
به لفظ اندک و معنی بسیار
(حافظ، ۱۳۶۹: ۱۶۹)

از دیدگاه عرفانی حافظ، «آن» همان حال و حالتی است که اهل درد (عاشقان عارف) دارند و با وجود لفظش که کوتاه و اندک است، معنا و مفهوم آن بسیار زیاد است. حافظ از این راه و با این تعبیر، علاوه بر پوشاندن معانی مدنظر خود از نااهلان، شنونده و مخاطبان خاص و خواهان خود را به شنیدن و پی بردن به معانی فراوان آن در ظاهر امر، و به طور ضمنی و باطنی، اغرا و ارشاد و دعوت و تشویق می‌کند.

تعبیر «نکته» و «نقطه» نیز که بارها در سخن حافظ بدان اشاره شده در همین راستا و به همین معانی ایجازی و اشاره‌ای و عرفانی ارجاع‌پذیر و درخور تحلیل است.^{۱۵}

موضوع انسجام‌بخشی این واژه نیز درخور یادکرد و توجه بیشتری است. از نظر برخی زبان‌شناسان جدید هر متنی برای خود یک بافت به شمار می‌آید و متن با پیوستگی شناخته می‌شود؛ یعنی این دو به هم پیوسته‌اند و انسجام سهم مهمی در این پیوستگی (مجموعه‌ای از امکانات زبانی که هر زبانی آن را برای اتصال قسمتی از متن به قسمت دیگر) دارد (هلیدی و حسن، ۱۳۹۵: ۱۲۸). بنابر نظر هلیدی و حسن «مفهوم انسجام، مفهومی معنایی است که به روابط معنایی موجود در متن اشاره می‌کند. انسجام را به دو گروه کلی انسجام دستوری و انسجام واژگانی تقسیم کرده‌اند، منظور از انسجام دستوری این است که ساخت جملات و عناصر دستوری باعث انسجام متن گردد. حضور واژه‌های مشابه و مرتبط شامل تکرار، مترادف، شمول معنایی، متضادها انسجام واژگانی را به وجود می‌آورد. انسجام دستوری نیز شامل ارجاع، حذف و جایگزینی است. عوامل ربطی نیز به دو گروه دستوری و واژگانی تعلق دارد» (بامشکی، ۱۳۸۸: ۵۹؛ نیز رک. هلیدی و حسن، ۱۳۹۵: ۱۷۸ و ۱۹۷).

در شعر حافظ نیز کاربرد این عنصر دستوری (ضمیر «آن») و واژگانی (در جایگاه اسم و اصطلاح خاص) می‌تواند کارکردهای انسجامی داشته باشد؛ یعنی با ذکر «آن»، هم ارجاع صورت می‌گیرد و هم با حذف و بیان‌نشدن بسیاری از مطالب و معارف صریح و یا جایگزینی آن با مطالب مشابه و متشابه و ایهامی، کلام و پیام عرفانی حافظ انسجام بیشتری می‌یابد.

۳-۲-۳ ایجاد تفخیم و تعظیم

یکی از کارکردهای استفاده از ضمیر یا اصطلاح «آن» برای تفخیم و تعظیم است که یکی از اغراض ثانویه در علم

معانی است. «جایگاه بحث از این کارکردها در بلاغت فارسی و عربی در باب احوال مستندالیه است که یکی از باب‌های مهم دانش معانی می‌باشد» (صیادکوه، ۱۳۹۵: ۴۵). در علم بلاغت «غرض‌های زیر برای دو واژه "آن" و "این" در نظر گرفته شده است: ۱. آن برای بیان معنویت؛ ۲. آن برای بزرگداشت و تعظیم؛ ۳. این برای بیان حقارت و بی‌ارزشی؛ ۴. آن برای بیان امر وصف ناپذیر؛ ۵. این برای بیان امر ملموس و جسمانی؛ ۶. آن برای نشان‌دادن قدرت و شدت» (همان، ۱۳۹۵: ۴۷، به نقل از جاهدجاه و رضایی در کتاب بلاغت ۱).

در شعر حافظ نیز این معانی دیده می‌شود؛ صیادکوه در مقاله خود چند نمونه از این کاربردهای مجازی را در ابیات حافظ نشان داده است که به علت تکیه با فشار بر روی واژه «آن»، بار معنایی مدنظر منتقل شده و به علت کشش بیشتر، واژه نشان‌دار شده است؛ در نمونه‌هایی مثل آن حسن روزافزون (حافظ، ۱۳۶۹: ۳)؛ آن غزال رعنا... (همان: ۴)؛ آن تلخوش (همان: ۵)؛ آن ترک پری‌چهره... (همان: ۵۷)؛ آن می گلرنگ (همان: ۱۷۸)؛ آن زلف سیاه (همان: ۱۹۰)؛ ر.ک همان، ۱۳۹۵: ۴۸-۵۰. ۱۶

حافظ این تفخیم و تعظیم را هم درباره اشخاص (معمولاً معشوق، ممدوح، رند...) و اجزا و اعضای او و هم درباره اوقات و زمان‌های برگزیده و مهم و ذکرشدنی و هم درباره مکان‌های مهم و ارزشمند بیان کرده است که به علت بسیاری شواهد فقط به ذکر برخی نمونه‌های مهم بسنده می‌کنیم. گفتنی است که نگارنده، عامدانه، این بخش را با قرائت‌های خاص و مخاطب‌محور خوانش یا بدخوانش کرده است و از این رو، معانی یا استنباط‌های ذکرشده درباره هر شاهد، گاه ممکن است با معنا و اشارت مدنظر گوینده مطابقت و ملایمت معنایی صریحی نداشته نباشد.

۳-۲-۳-۱ تفخیم و تعظیم اشخاص

تفخیم و تعظیم اشخاص به کمک واژه «آن» (در نقش صفت اشاره) در تعبیر اشاری و ارجاعی متعددی ذکرپذیر است؛ البته صفت‌های اشاره «آن» و «این» همه‌جا نقش معرفه‌کننده دارند و «انتظار آن است که موصوف آن (به کمک معلومات قبلی از قبیل سنن ادبی، عرفان، روایات مذهبی و غیره) شناخته شده باشد» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۰۱). برای تفخیم و تعظیم اشخاص این نمونه‌ها و مصادیق درباره «آن» (در نقش صفت اشاره) گفتنی است: آن لولی سرمست (حافظ، ۱۳۶۹: ۳۷)؛ آن... یار شیرین سخن نادره گفتار من (همان: ۳۷)؛ آن سنگین دل (همان: ۴۱)؛ آن یار سفر کرده (همان: ۶۲)؛ آن شاه سواران (همان: ۷۴)؛ آن بت ترسایچه (همان: ۸۴)؛ آن دلستان (همان: ۸۶)؛ آن نازنین (همان: ۸۹)؛ آن آشنا (همان)؛ آن نگار (همان: ۹۲)؛ آن مست (همان: ۹۶)؛ آن یار (همان: ۹۷)؛ آن رند عافیت سوز (همان: ۱۲۰)؛ دیده بر آن پاک انداز (همان: ۱۷۸)؛ آن مونس جان (همان: ۱۸۲)؛ آن سفر کرده (همان: ۱۸۸)؛ آن خجسته‌طالع (همان: ۲۴۱)؛ و... .

نیز به همراه هنر استعاره یا کنایه در شواهدی مثل: آن سرو سیم‌اندام (همان: ۷)؛ آن گل خندان (همان: ۳۶)؛ آن پیک نامور (همان: ۴۲)؛ آن شمع سعادت‌پرتو (همان: ۴۷)؛ آن ماه‌پاره (همان: ۵۱)؛ آن شاه سواران (همان: ۷۴)؛ آن آهوی مشکین (همان: ۷۵)؛ آن شه خوبان (همان: ۸۳)؛ آن میوه دل (همان: ۹۱)؛ آن خورشید (همان: ۹۹)؛ آن ماه (همان: ۱۰۰)؛ آن بت مشکین کلاله (همان: ۱۴۵)؛ آن گنج روان (همان: ۱۴۷)؛ آن سرو بلند (همان: ۱۵۴)؛ آن طایر قدسی (همان: ۱۵۹)؛ آن مرغم (همان: ۲۲۸)؛ آن کوب رخشان (همان: ۲۶۵)؛ و... .

تعظیم و تفضیم زیبایی‌های صوری نمادی اشخاص (غالباً معشوق یا ممدوح) در بیت:

لب لعل و خط مشکین چو «آن» ش هست و اینش هست

بنازم دلبر خود را که حسنش «آن» و این دارد

(همان: ۸۲)

که در این بیت ایهام به معانی عرفانی و اشاری «آن» حتماً مدنظر است.

نمونه‌های زیر در نقش صفت اشاره است:

آن خال سیه (همان: ۲۶)؛ آن سیه‌چرده (همان: ۴۰)؛ آن چشم سیه (همان: ۳۶)؛ سر آن دانه (همان: ۴۰)؛ آن دهان و آن میان (همان: ۴۲)؛ آن زلف (همان: ۴۴)؛ آن نرگس فتان (همان: ۵۳)؛ آن خال (همان: ۶۲)؛ آن چشم دل‌سیه (همان: ۸۷)؛ آن سیاه (همان: ۱۴۵)؛ آن لب شیرین (همان: ۱۵۱)؛ آن قامت چالاک (همان: ۱۷۹)؛ آن لعل روان‌بخش (همان: ۱۸۴)؛ آن زلف سیاه؛ آن طره عنبرشکن (همان: ۱۹۰)؛ آن خم ابرو (همان: ۲۵۲)؛ خال آن مه‌رو؛ زنجیر آن گیسو؛ آن رو (همان: ۲۷۷-۲۸۸)؛ و ...

۲-۳-۲-۳ تفضیم و تعظیم زمان

غیر از اشخاص، گاه زمان‌هایی نیز به کمک ضمیر و صفت اشاره «آن» تفضیم و تعظیم شده است و یا با خوانشی تأکیدی می‌تواند چنین برداشتی را القا کند؛ نیز از این راه می‌تواند معنایی ایهامی بیابد؛ شواهدی مانند: آن شب قدر (همان: ۲۲)؛ از آن دمی (همان: ۳۹)؛ آن روز (همان: ۶۰)؛ آن ظلمت شب؛ هاتف آن روز (همان: ۱۲۴)؛ به سر جام جم آن گه (همان: ۹۸)؛ از آن ساعت (همان: ۱۰۵)؛ خرم آن روز (همان: ۱۲۹)؛ یاد باد آن که نهانت نظری با ما بود... (۱۳۸-۱۳۹)؛ یاد باد آن صحبت شب‌ها (همان: ۱۴۰)؛ یاد باد آن که سر کوی توام منزل بود (همان)؛ تا وقت آن درآید (همان: ۱۵۶)؛ اوقات خوش آن بود (همان: ۱۷۷)؛ آن لحظه (همان: ۲۲۲)؛ آن دم (همان: ۲۴۸)؛ در آن دم (همان: ۳۱۰)؛ و ...

۳-۳-۲-۳ تفضیم و تعظیم مکان

تفضیم و تعظیم مکان‌ها و موقعیت‌ها نیز به وسیله ذکر «آن» (در نقش صفت اشاره) در شعر حافظ دیده می‌شود که این شواهد گفتنی است: دولت در آن سرا (همان: ۲۸)؛ در آن حرم (همان: ۴۰)؛ در آن حضرت (همان: ۴۳)؛ آن دیار (همان: ۴۴)؛ آن زمین (همان: ۴۶)؛ آن جام مرصع (همان: ۵۶)؛ در آن بساط (همان: ۷۳)؛ آن آستان (همان: ۸۲)؛ از آن گلشن (همان: ۸۹)؛ آن مجلس جنون (همان: ۱۴۶)؛ خاک آن وادی (همان: ۱۸۱)؛ آن تراب (همان: ۲۲۰)؛ مرغ آن چمنم (همان: ۲۳۵)؛ مایه خوشدلی آنجاست (همان: ۲۳۹)؛ آن خاک عنبرین‌بو (همان: ۲۶۲)؛ آن خاک آستان (همان: ۳۰۸)؛ در آن چمن (همان: ۳۲۰)؛ و ...

۴- نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد که با همه تلاش‌های شایسته محققان حافظ‌پژوه، هنوز ابعاد زیادی از هنرهای بلاغی حافظ

بازنمایی و تحلیل نشده است. در این پژوهش مختصر، واژه نشان‌دار «آن» در شعر حافظ هم در نقش یک مقولۀ دستوری برای ارجاع و اشاره (ضمیر و صفت اشاره)، و هم در نقش یک اسم و اصطلاح کم‌کاربرد در زبان و بیان هنری - عرفانی او تحلیل، و ابعاد مختلف آن بررسی و منظورشناسی شد. دستاورد کلی این پژوهش عبارت است از:

۱) بررسی شعر کهن و به‌ویژه اجزای هنر و سبک خاص حافظ، با روش‌ها و رویکردهای تازه نقد ادبی (مثل گفتمان‌شناسی و نشانه‌شناسی) در کنار مباحث بلاغت‌شناسی کهن (به‌ویژه احوال مسندالیه و اغراض خبر) هنوز جای بحث و بررسی فراوان دارد.

۲) عناصر و واژگان به‌ظاهر کم‌اهمیت و کم‌کاربرد نیز در جمال‌شناسی شعر و در این نوشتار در زیباشناسی شعر حافظ، گاه از اهمیت بسزایی برخوردار است؛ زیرا دقت در این امور می‌تواند راه را برای خوانش‌های جدید و ایجاد معانی متکثر و جدید از شعر او فراهم کند و همگان را به هنر کم‌نظیر و رندانه او واقف‌تر کند؛ نیز به محققان و منتقدان در تلاش و تحقیق بیشتر در ابعاد مختلف هنر او کمک رساند و انگیزه تازه‌ای ببخشد.

۳) ضروری است بین کاربرد و انواع نقش‌های واژه «آن» در دستور زبان فارسی و نقش‌های آن در دستور زبان عرفان و به‌ویژه شعر عرفانی تفکیک قائل شد و اشعار حافظ و دیگر شاعران را از این دیدگاه خاص نیز بررسی و بازخوانی انتقادی و معناشناسانه کرد.

۴) حافظ در قیاس با شاعران پیش از خود، واژه «آن» را در اغراض و نقش‌های بلاغی، معنایی و عرفانی بیشتری استفاده کرده است و با انواع شگردهای ادبی (به‌ویژه ابهام، ابهام، ایجاز و انسجام) این واژه را در سبک شعر خود تشخیص و برجستگی داده و به معانی و مفاهیم صریح و ضمنی و کنایی آن توسع و تکثر بخشیده است.

پی‌نوشت

۱. نویسنده مهم‌ترین اغراض از کاربرد این دو ضمیر را در چهار عنوان بزرگداشت به دوری، بزرگداشت به نزدیکی، خوارداشت به دوری و خوارداشت به نزدیکی مطرح می‌کند و به کاربردهای مجازی و ابهامی و پارادکسی و در معنای جنس و تعجب نیز اشاره دارد.

۲. درباره «معنی ضمنی» و نقش تداعی‌های عاطفی آن از طریق بافت و شباهت آن با مجاز و کنایه رک. صفوی، ۱۳۹۵: ۴۸۰-۴۸۱.

۳. از دیدگاه پیرس معنی‌شناسی و کاربردشناسی حوزه عمده در علم نشانه‌شناسی است؛ رک. صفوی، ۱۳۹۵: ۵۰۲؛ نیز درباره کاربردشناسی و کاربردشناسی ادبی رک. آقاگل‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۳۱ و ۱۳۲ و ۱۳۶.

۴. چندلر درباره نشانه‌شناسی و سایر رویکردهای تحلیل می‌نویسد: «نشانه‌شناسی یکی از روش‌های تحلیل متن است؛ رویکردهای دیگر شامل تحلیل بلاغی، تحلیل گفتمانی و تحلیل محتوایی هستند... در تحلیل محتوایی از روش‌های کمی برای تحلیل محتوای متون استفاده می‌شود؛ اما نشانه‌شناسی به‌دنبال تحلیل متون در حکم کلیت‌های ساختمان‌دو در جست‌وجوی معناهای پنهانی و ضمنی است» (چندلر، ۱۳۸۷، ۲۹؛ نیز رک. همان: ۶۱-۷۳).

۵. برای اطلاع بیشتر از مفهوم نقد بلاغی، رک. صفوی، ۱۳۹۵: ذیل نقد بلاغی.

۶. در تعریف کاربردشناسی همچنین نوشته‌اند: «اصطلاحی است که به‌طور سنتی، به همراه معنی‌شناختی و نحو، سه

شاخه زبان‌شناسی را تشکیل می‌دهند. در زبان‌شناسی نوین، این حوزه به مطالعه زبان از نقطه نظر کاربرد زبان می‌پردازد. کاربردشناسی زبان به مطالعه معنا می‌پردازد به آنگونه که در امر ارتباط توسط گوینده یا نویسنده مورد استفاده قرار می‌گیرد و توسط شنونده یا خواننده تعبیر می‌شود؛ بنابراین کاربردشناسی، مطالعه معنای مورد نظر گوینده است. این نوع مطالعه معنا الزاماً دربرگیرنده تفسیر منظور افراد در بافتی خاص و چگونگی تأثیر بافت بر آنچه گفته شده است، می‌پردازد. از این رو کاربردشناسی مطالعه معنای بافتی است» (آقاگل زاده، ۱۳۹۲: ۱۳۰، به نقل از ملم کیار و یول).

۷. رجوع شود به کتاب‌های دستور زبان، یا مقاله «تحلیلی بر تعریف‌ها و کارکردهای ضمیر در زبان فارسی» از امید مجد و سامر الاحمد.

۸. البته «این» و «آن» و ملحقاتش وقتی بدون مرجع در جمله به کار می‌روند، عده‌ای آنها را اسم اشاره، و هرگاه با اسم ذکر شوند، صفت اشاره نام داده‌اند؛ برخی حتی «این» و «آن» را ضمیر نمی‌دانند؛ بلکه صفت جانشین موصوف به شمار می‌آورند (مجد و احمد، ۱۳۹۵).

۹. در لغت‌نامه دهخدا شواهد متعددی در این باره نقل شده است.

۱۰. درباره حسن و ملاحظت و اینکه حسن مربوط به معشوق است فارغ از وجود ناظر، و ملاحظت به بیننده حسن ربط دارد، رک. حمیدیان، ۱۳۹۶، ج ۲: ۱۵۸۴؛ نیز در بیان فرق آن با عشق زمینی، رک. همان، ج ۲: ۱۵۸۳ که بحث مناسبی است.

۱۱. نیز بنگرید به این غزل‌ها: ۱۳۶، ۱۹۸، ۲۸۶، ۳۰۹، ۴۰۲ و ۴۹۳.

۱۲. در این باره و به‌ویژه درباره انواع ایهام در شعر حافظ، رک. راستگو، ۱۳۸۹.

۱۳. «"این" ضمیر اشاره است و به جای فاعل و نهادی نامعلوم نشسته است و همین نبود صراحت و تعیین برای چنین ضمیری است که موجب خوانش‌های گوناگون تا بی‌نهایت گردیده است... در واقع واژه "این" به دلیل قابلیت بالای استعاری یعنی رابطه جانیشینی، امکان گسترش معنایی را در این عبارت [این نیز بگذرد] موجب شده است» (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۳۸۲).

۱۴. درباره ساخت گرافیکی و منطق ارجاع در این دو بیت نیز رک. گلی و رفیعی مقدم، ۱۳۹۸.

۱۵. در این باره (نقطه و نکته) می‌توان بحثی جدا و مفصل داشت.

۱۶. چون صیادکوه، مقاله خود را در همین چارچوب تدوین کرده و حق مطلب را ادا کرده است، نگارنده به امور دیگری اشاره می‌کند که در آن مقاله دیده نمی‌شود.

منابع

- آقاگل زاده، فردوس (۱۳۹۲). فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی، تهران: علمی.
- بامشکی، سمیرا (۱۳۸۸). بررسی عوامل سازنده ابهام در مقالات شمس با تأکید بر مسئله انسجام دستوری، مطالعات عرفانی، ۱۰، ۸۶-۴۵.
- چندلر، دانیل (۱۳۸۷). مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا، تهران: سوره مهر.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین (۱۳۶۹). دیوان حافظ، به تصحیح محمد قزوینی و قاسم غنی، با مقدمه، مقابله و کشف‌الآیات رحیم ذوالنور، تهران: زوار.
- حمیدیان، سعید (۱۳۹۶). شرح شوق، تهران: قطره.

دهخدا، لغتنامه، نشانی سایت: <https://abadis.ir/dehkhoda/>.

- دهرامی، مهدی (۱۳۹۳). کارکردهای زیباشناختی ضمیر در شعر شاملو، فصلنامه زیبایی‌شناسی ادبی، ۲۲، ۱۳۴-۱۱۹.
- راستگو، سید محمد (۱۳۷۹). ایهام در شعر فارسی، تهران: سروش.
- سنایی، مجدود بن آدم (۱۳۸۵). در اقلیم روشنائی، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). معانی، تهران: میترا.
- صفوی، کوروش (۱۳۹۵). فرهنگ توصیفی مطالعات ادبی، تهران: علمی.
- صیادکوه، اکبر (۱۳۹۵). کارکردهای بلاغی - هنری ضمیر اشاره‌این و آن در شعر حافظ، بلاغت کاربردی و نقد بلاغی، ۵۸-۴۱.
- فاولر، راجر (۱۳۹۵). سبک و زبان در نقد ادبی، ترجمه مریم مشرف، تهران: سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۱). سبک‌شناسی، تهران: سخن.
- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۸). کلیات شمس، جزو هفتم فرهنگ نوادر لغات، توضیحات و حواشی، تهران: امیرکبیر.
- گلی، احمد، و رفیعی‌مقدم، هما (۱۳۹۸). ساختهای گرافیکی و منطق ارجاع در غزلهای حافظ، شعرپژوهی، ۱۱ (۱)، ۸۳-۱۰۴.
- گوهرین، سید صادق (۱۳۷۶). شرح اصطلاحات تصوف، جلد ۱، تهران: زوار.
- مجدد، امید، و الاحمد، سامر (۱۳۹۵). تحلیلی بر تعریفها و کارکردهای ضمیر در زبان فارسی، سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۳۲، ۲۸۰-۲۶۳.
- نامور مطلق، بهمن (۱۳۹۰). درآمدی بر بینامتنیت نظریه‌ها و کاربردها، تهران: سخن.
- هلیدی، مایکل، و حسن، رقیه (۱۳۹۵). زبان، بافت و متن: جنبه‌هایی از زبان در چشم‌اندازی اجتماعی - نشانه‌شناختی، ترجمه مجتبی منشی‌زاده و طاهره ایشانی، تهران: علمی.
- هوپ، جان‌اتان (۱۳۹۷). سبک‌شناسی کاربردی، ترجمه سیدمحمدباقر برقی‌مدرس، تهران: علمی و فرهنگی.
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۹۳). گفت‌مان‌شناسی رایج و انتقادی، تهران: هرمس.
- یاکوبسن، رومن (۱۳۸۰). وجه غالب، ترجمه بهروز محمودی بختیاری، در کتاب ساخت‌گرایی، پس‌ساخت‌گرایی و مطالعات ادبی (مجموعه مقاله)، گروه مترجمان، به‌کوشش فرزاد سجودی، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

